

γράμματα

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΕΧΝΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

και τέχνες

10

5
1
1

● **Αλέξ. Αργυρίου,**
1927. «Ένα έτος τομή»

● **Βαγγέλης Αθανασόπουλος,**
Η ερμηνεία ως προκατάληψη της ενότητας:
αναιρώντας την ενότητα των Ωδών του Κάλβου

● **Δημήτρης Παπαγεωργάκης,**
Η Πολιορκία του Αλέξανδρου Κοτζιά
και η Κριτική

● **Vinsenzo Rotolo,**
Η νεοελληνική ποίηση
μεταξύ παρελθόντος και παρόντος

● **Γιώργος Αράγης,**
Η διμορφία του ποιητικού λόγου
στο έργο του Μανόλη Αναγνωστάκη

● **Γ. Π. Παγανός,**
Λογοτεχνία και Ιστορία
στο διβλίο του Νίκου Μπακόλα: *Η Κεφαλή*

6. 44-45-46

● **Ρήγας Καπάτος,**
Νίκος Καββαδίας:
20 χρόνια από το θάνατό του

Λογοτεχνία και Ιστορία στο βιβλίο του Νίκου Μπακόλα: Η Κεφαλή

του Γ. Π. Παγανού

Συχνά η λογοτεχνία, για να εκφράσει αξίες που ανταποκρίνονται σε ευαισθησίες και ανησυχίες της συλλογικής συνείδησης, υπερβαίνει τα αισθητικά της όρια χωρίς κατανάγκη και να τα προδίδει. Αυτό συμβαίνει λογουχάρη σε περιπτώσεις όπου εμφανίζονται γεγονότα με καιρία εθνική σημασία, καθώς σχετίζεται με τη σύγχρονη φάση μιας ιστορικής διαδρομής που επηρεάζει την τύχη μιας χώρας ή απειλεί στο εγγύς ή το απώτερο μέλλον την ακεραιότητά της. Η συνάφεια ανάμεσα στην ιστορία και τη λογοτεχνία έχει στην Ελληνική Γραμματεία μακρόχρονη παράδοση. Η καταφυγή σε ιστορικά θέματα, όταν δεν επιβάλλεται από εξωτερικές επιταγές, αλλά πηγάζει αυθόρμητα από μια γνήσια ανησυχία, έχει μεγαλύτερη απήχηση από οποιαδήποτε μοντέρνα ιστορική προσέγγιση. Γιατί η λογοτεχνία μπορεί μέσα από τη συγκίνηση που προκαλεί να αφυπνίσει την ιστορική μνήμη και να σημάνει γενική επαγρύπνηση, με τον όρο να μην είναι στρατευμένη a priori στην προπαγάνδισή και τη διάδοση προγραμματικών ιδεών.

Αυτές τις σκέψεις μου έφερε η ανάγνωση του τελευταίου βιβλίου του Νίκου Μπακόλα, *Η Κεφαλή* (1994), που αναφέρεται στην περιπέτεια της ταφής του ήρωα Παύλου Μελά. Το θέμα μάς γυρίζει πίσω στο Μακεδονικό Αγώνα.¹ Το αφήγημα έρχεται σε μια περίοδο που μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας οι αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ των κρατών της τέως ομοσπονδίας απειλούν την ειρήνη στη Βαλκανική. Εξάλλου οι ανιστόρητες απαιτήσεις του κρατιδίου των Σκοπίων που ενθαρρύνονται ποικιλοτρόπως από το συμμαχικό παράγοντα εμπλέκουν και τη χώρα μας στη γενική κρίση της περιοχής. Η λογοτεχνία φέροντας στο προσκήνιο ενενήντα χρόνια μετά στιγμές του Μακεδονικού Αγώνα αντιστέκεται στις πιέσεις, τις υπαναχωρήσεις αλλά και τους συμβιβασμούς που ενθαρρύνονται από ορισμένα πολιτικά και ιδεολογικά κέντρα. Κατά πόσο αυτή η στάση ήταν ή όχι στις προθέσεις του συγκεκριμένου συγγραφέα ανήκει στην κρίση του αναγνώστη να το συναγάγει. Ως αναγνώστης προσλαμβάνω το κείμενο του Μπακόλα σαν απάντηση της λογοτεχνίας σε προκλήσεις πολλαπλές. Η λογοτεχνία λοιπόν με όπλα δραστηκότερα από την ιστορία – φιλοσοφικότερον καί σπουδαιότερον ποιήσας ιστορίας έστιν² – προκαλεί ένα ερέθισμα στη σκέψη, έναν αιχμηρό νυγμό που μπορεί να συγκινήσει και να αφυπνίσει την ιστορική μνήμη.

Πρόδρομος της *Κεφαλής* του Μπακόλα είναι το *Μαρτύρων και ηρώων αίμα* (1907) του Ίωνα Δραγούμη. Στο βιβλίο εκείνο ο συγγραφέας του έχοντας μια εμπειρία προσωπική αναφε-

ρόταν *επίκαιρα* τότε στο Μακεδονικό Αγώνα και στο θάνατο του Παύλου Μελά, ένα θάνατο που έφερε, κατά τον Ποιητή, πιο κοντά τη Μακεδονία:

Πλατιά του ονείρου μας η Γη και απόμακρη. Και γέρνεις εκεί και σβεις αργά.
Ιερή στιγμή. Σαν πιο πλατιά τη δείχνεις, και τη φέρνεις σαν πιο κοντά.

Κ. Παλαμάς

Ο Μπακόλας είναι αναγκασμένος, για να φέρει στη μνήμη μας *τώρα*, στη δύση του αιώνα μας, αγώνες που άρχισαν την αυγή του, να στηρίξει το μύθο του σε ιστορικές πηγές. Έτσι μέσα από τη λογοτεχνία κατορθώνει να αναβιώσει την ιστορία σεβόμενος και την ιστορία και τη λογοτεχνία και επιτυγχάνοντας μια αρμονική σύζευξη των δύο αυτών παραγόντων του κειμένου του. Η μυθολογία και η ιστορική πραγματικότητα αναμειγνύονται με τόσο σοφή αναλογία ώστε να παρασύρεται ο αναγνώστης από τη μαεστρία ενός πραγματογνώμονα ο οποίος και προωθεί τη μαγανεία της τέχνης του σε πολύ υψηλές επιδόσεις.

Εκ πρώτης όψεως θα νόμιζε κανείς ότι ο συγγραφέας με την *Κεφαλή*, όπου παρουσιάζει ένα απόμακρο ιστορικό περιστατικό του Μακεδονικού Αγώνα, παρεκκλίνει από την ως τώρα δημιουργία του, αφού τα τρία σημαντικότερα έργα του *Μυθολογία*, *Ο κήπος των Πριγκίπων*, *Η Μεγάλη Πλατεία* αποτελούν τμήματα ενός ενιαίου μυθιστορηματος που αναφέρεται στις περιπέτειες τριών διαδοχικών γενεών. Η εντύπωση όμως αυτή της παρέκκλισης είναι φαινομενική. Ο συγγραφέας δένει και το νέο κρίκο με την αλυσίδα της προηγούμενης μυθιστορίας του. Ο χώρος και η ιστορία της Μακεδονίας σε συνάφεια με τις περιπέτειες μιας μυθολογημένης οικογένειας που έχει τις ρίζες της στη Βόρεια Ήπειρο είναι και εδώ η αφηγηματική του ύλη. Ο νέος μακεδονομάχος στον οποίο ανατίθεται, δυο μέρες μετά το θάνατο και τον πρόχειρο ενταφιασμό του Παύλου Μελά, η αποστολή να πάει στη Στάτιστα και να μεταφέρει το σώμα του ήρωα σε άλλο προσδιορισμένο τόπο, ο Κωνσταντίνος ή Ντίνος ή Κωνσταντούλας Τσ., που είναι ενδεχομένως και ο συγγραφέας του χειρογράφου, όπου περιγράφεται η μερική εκτέλεση της αποστολής – η παρουσία τουρκικού στρατού τον αναγκάζει να μεταφέρει εσπευσμένα μόνο την κεφαλή του νεκρού – κατάγεται από τη μακρινή «πέτρινη πατρίδα» του κοινού προγόνου της μυθολογημένης οικογένειας *Νίκου Μπακόλα*. Ο τελευταίος

Ο Νίκος Μπακόλας

είναι θεός του Κωνσταντίνου.

Έτσι «η εμπειρία και η δολιότητα ενός μεσήλικα συγγραφέα» κατορθώνει να δέσει μύθο, αυτοβιογραφία και ιστορία σε μια εντυπωσιακή διαπλοκή που να δείχνει ότι η ιστορία, ακόμη και η απόμακρη, δεν είναι συνθήκη εξωτερική, ένα πλαίσιο γεγονότων απόμακρων και ξένων από εμάς· είναι *δίωση προσωπική* που εμπλέκει τα πρόσωπα μιας μυθικής οικογένειας, που μπορεί κάλλιστα να είναι η οικογένεια του συγγραφέα, όπως επίσης και η οικογένεια του αναγνώστη, στη δίνη των γεγονότων. Σε ένα κορυφαίο σημείο της αφήγησης όπου ο Κωνσταντίνος αποτελεί την κεφαλή μουσικεύοντάς την με τα δάκρυά του, ρίγη συγκινήσεως διαπερνούν τον αναγνώστη. Κατά μία παράδοση μέθεξη εδώ ταυτίζεται σχεδόν ο αναγνώστης με το δράστη.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά. Το βιβλίο δομείται σε δύο επίπεδα: ένα εξωτερικό που συνιστά τη μεταγλωσσική θεώρηση της κύριας αφήγησης και ένα εσωτερικό που περιλαμβάνει την αφήγηση του Κωνσταντίνου· ο πρώτος αφηγητής που μιλάει για το χειρόγραφο είναι εξωδιηγητικός, ανώνυμος αφηγητής, και ο δεύτερος, ο Κωνσταντίνος, που εκθέτει την εξέλιξη της αποστολής του, είναι ενδοδιηγητικός-ομοδιηγητικός. Και οι δυο αφηγούνται σε πρώτο πρόσωπο. Εκτενέστερη είναι η πρώτη αφήγηση που έχει τη μορφή μιας εισαγωγικής και επιλογικής φιλολογικής πραγματείας. Ο αφηγητής που είναι και εκδότης του χειρογράφου δίνει τις πρώτες πληροφορίες για την προέλευσή του. Κάτοχός του ήταν ο Χριστόφορος και η Δέσποινα –είναι οι γονείς του συγγραφέα– που υποδέχτηκαν τον εκδότη του για πρώτη φορά στο σπίτι τους στις 26 Ιουλίου 1927 –είναι η ημερομηνία και ο χρόνος γεννήσεως του συγγραφέα– για να τον συμβουλευτούν ως ειδικό για το χειρόγραφο που βρήκαν στην καταπακτή του πατρικού σπιτιού του Χριστόφορου. Τελικώς του εμπιστεύτηκαν το χειρόγραφο τρεις δεκαετίες αργότερα.

Το χειρόγραφο ήταν ένα παλιό τετράδιο που έγραφε στο σώφυλλο τα εξής:

MARTYRIA
ΥΠΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
1910

Ο συγγραφέας παίζοντας με το δίσημο της κεφαλαιογράμματης γραφής «μαρτύρια ή μαρτυρία» παραπέμπει συγχρόνως και στο *Μαρτύρων και ηρώων αίμα* του Ίωνα Δραγούμη και στα *Μαρτυρολόγια των συναξαριστών ή τα Απομνημονεύματα των αγωμιστών* και μάλιστα του Μακρυγιάννη που ρητά τον αναφέρει στο τέλος της εισαγωγής.

Ειδικότερα στο εισαγωγικό μέρος εξετάζονται ζητήματα σχετικά με την ιστορία του χειρογράφου, την παλαιογραφική του μορφή, τη βιογραφία του συγγραφέα, τη δομή και την ανάλυση του κειμένου, τη γλώσσα και το ύφος του, καθώς και με την ανίχνευση των καταβολών του από την αρχαιότητα ως τη σύγχρονη εποχή. Ζήνων, Παρμενίδης, Ξενοφάνης, Πλάτων, Επίκουρος, Απόστολος Παύλος, Πατέρες της Εκκλησίας, Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, Βυζαντινοί μοναχοί, απομνημονευματογράφοι, Μακρυγιάννης αποτελούν τις πνευματικές ρίζες του συγγραφέα του χειρογράφου. Στα επιλεγόμενα ερευνώνται ζητήματα σχετικά με την ταυτότητά του.

Το χειρόγραφο υποδιαιρείται στα ακόλουθα τέσσερα μέρη: 1. Η πρώτη νύχτα 2. Η επόμενη μέρα 3. Η δεύτερη νύχτα και 4. Άλλη μια μέρα. Δυο νύχτες και δυο μέρες διαρκεί η αποστολή. Στο πρώτο μέρος περιγράφεται η φάση της εκταφής και του αποκεφαλισμού του νεκρού, στο δεύτερο η συνάντηση με τον ιερομόναχο και τα οράματα κατά τη διάρκεια της πορείας του, στο τρίτο το επιτυχές τέρμα της αποστολής και, τέλος, στο τέταρτο η ταφή της κεφαλής στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής στο Πισοδέρι και αποχώρηση των παρευρεθέντων.

Καθεμία από τις δυο αφηγήσεις έχει το δικό της ύφος που ανταποκρίνεται και στο περιεχόμενό της και στο χαρακτήρα του αφηγητή. Η πρώτη αφήγηση με τις ταξινομήσεις, τις υποθέσεις έρευνας, τα ερωτήματα, τις απαντήσεις και την τεχνική ορολογία έχει ένα ύφος επιστημονικοφανές, σχολαστικό και κάπως ανιαρό. Το τμήμα αυτό δημιουργεί στον αναγνώστη την περιέργεια και την ανυπομονησία για το πέρας στην καθαυτού αφήγηση. Πίσω από τον πρώτο αφηγητή είναι ο συγγραφέας που με κριτική οξυδέρκεια εξετάζει τα δικά του έργα. Ειδικότερα στην λέμπτη ενότητα που αναφέρεται στη γλώσσα και τη μορφή γραφής του χειρογράφου αυτοαναλύεται εκ των έδων (σσ. 47-49), για να καταλήξει έμμεσα στην αυτοαξιολόγηση:

«... η αφήγηση του Κωνσταντίνου μπορεί να χαρακτηριστεί σαν ένα από τα πιο σημαντικά κείμενα που γράφτηκαν στο βορειοελλαδικό χώρο.»

Επίτευγμα λοιπόν αφηγηματικό και ποιότητα λόγου ιδιαίτερα προσεγμένη. Μέσα από τον λόγο αυτόν, που ο συγγραφέας του τον καλλιέργησε με τη μακρόχρονη θητεία του στο περιβάλλον της εσώστροφης-αφηγηματολογίας της Θεσσαλονίκης αλλά και με τη μελέτη της λαϊκής και λόγιας πεζογραφικής μας παράδοσης, μόλις ακούγονται αφομοιωμένα αρμονικά τα εραπίσματα από τα παραμύθια μας, τους συναξαριστές, τα *Οράματα και τα Θάματα* του Μακρυγιάννη, τη *Γυναίκα της Ζάκυθος* του Σολωμού. Το χειρόγραφο απεικονίζει μια σκηνο-

γραφία υποβλητική με προεκτάσεις ονειρικές, με ύφος ποιητικό, λυρικό:

«Αναθυμάμαι κάποια στιγμή, που συναντιόμαστε με τον μονάχο ιερομόναχο και λέει εκείνος “είμαι σαν βοσκός στην ερημιά, ο άγιος ποιμένας που παίρνει τον αμνό στους ώμους του”, μας έρχονται στο νου τα εικονίσματα. Τότε κάνει εκείνος τον σταυρό του έντρομος, ψιθυρίζει “Ημαρτον, Θεέ μου, τι αλαζονεία!”

Ωστόσο, βρίσκει πάλι την ταπεινοσύνη του και τούτο με γεμίζει σιγουριά, σαν τους συμπολεμιστές στο αντάρτικο, λέει “τι σε βασανίζει, αδελφέ, ποιο φόρτωμα;” γιατί διακρίνει ότι πασχίζω συνέχεια να κρύψω το δισάκι μου με την άγια κεφαλή εκείνου.

[...]

Και τον ακούω να μου μιλάει, δυνατά μέσα από τη βροχή, “ούτ’ εκείνος μ’ άφηγε να τον μυρίσω” –και σταυροκοπήθηκα να διώξω τα κακά δαιμόνια που κρύβονταν τριγύρω κι ίσως με περιπαίζαν πίσω από τη βροχή, που είχε αισθητά πυκνώσει τώρα. Πάντως, πριν να ξεκινησω οριστικά, κι ενώ έχει χαθεί η λιγνή φιγούρα του ιερομόναχου, ψάχνω, βρίσκω μια κουφάλα δέντρου κι εκεί κρύβω, καλού κακού, το φτυάρι και την αξίνα.» (σσ. 74-75)

Η φυσιολατρία, η μυστική μέθεξη της φύσης, η Ορθοδοξία, η συντροφικότητα είναι αξίες που διατρέχουν το κείμενο. Ο Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης σαν να άφησε στη θέση του ένα συνεχιστή του έργου του. Το βάθος της συντροφικής σχέσης δεν αποκαλύπτεται, αλλά υποδηλώνεται από τη *συν-πάθεια* την οποία αισθάνονται όχι μόνο οι άνθρωποι αλλά και η φύση:

«Ακριβώς εκείνη τη στιγμή αισθάνομαι το δέντρο να δακρύζει επάνω μου κι ύστερα πιάνει και κλαίει συνέχεια, το ίδιο και τα άλλα δέντρα, κι αφουγκράζομαι κι οσμίζομαι το γύρω χώμα και τα χόρτα ν’ αποδέχονται τα δάκρυα, που πυκνώνουν από τη μια στιγμή στην άλλη και μ’ ευφραίνουν.

Και αρχίζει μια βροχή που ρέει ασταμάτητα από τον ουρανό στα δέντρα κι από κει στο τρίχινο καλπάκι μου, στην κεφαλή μου, στα μάτια μου και τριγύρω και πιο πέρα, στα χορτάρια και στην πέριξ γη, σίγουρα στα μονοπάτια και στον κόσμο όλο, όπου σβήνονται τα ίχνη, οι πατημασιές.» (σελ. 64)

Τελειώνοντας συνοψίζω. Ο Νίκος Μπακόλας έδωσε με το τελευταίο του βιβλίο ένα έργο που αποπνέει, σύμφωνα με τα λόγια του που αναγράφει στο οπισθόφυλλο, «το ευφρόσυνο αεράκι του αείποτε ελληνισμού και της ορθοδοξίας». Με το κείμενό του αυτό αισθητοποιεί μια κατακυρωμένη από την ιστορία ιδεολογία, η οποία αντιτάσσει στις αμφίβολης εγκυρότητας και διωσιμότητας ιστορικές θεωρίες για «συνέχειες» και «ασυνέχειες» της παράδοσης και για την προτεραιότητα του παρόντος απέναντι στο παρελθόν, τη δοκιμασμένη στο χρόνο *ενότητα* και *συνέχεια* της πνευματικής μας παράδοσης και την επιβίωση του παρελθόντος μέσα στο παρόν (σσ. 49-54). Με το πυκνό του κείμενο που είναι συγχρόνως επίτευγμα αισθητικό και πραγματεία ιδεολογική καταθέτει «την ανθρώπινη αλλά και την πνευματική ανησυχία για το παρόν και το αύριο αυτής της αενάως αγωνιζόμενης φυλής».

1. Με ανάλογο θέμα καταπιάνεται και ο Πάνος Θεοδωρίδης στο βιβλίο του *Το ηχομυθιστόρημα του καπετάν Άγρα*, «Κέδρος», Αθήνα 1994.

2. Αριστοτέλης, *Ποιητική*, ΙΧ, 2-3.